

la III).¹⁵ Jak se v trpkých debatách často stává, původní problémy byly zatemněny, nikoli vyjasněny a argumenty se stále jen opakují. Původní střet idejí se stal čistě verbální hrou intepretací, desinterpretací, interpretací interpretací, oprav desinterpretací atd.

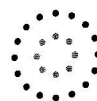
Postmodernisté neumlčeli svým slovním bombardováním ty, kteří hájí a pěstují historii jako formu poznání. Letmý pohled na nedávno vydanou, velmi zaujatou „čítanku historie“ (Jenkins a Munslow, eds., 2004) bezděčně prozrazuje vitalitu historického bádání. Zatímco oddíly věnované „dekonstruktivismu“ a „endismu“ jsou povětšinou spekulativní „metahistorie“, oddíly „rekonstruktivismus“ a „konstruktivismus“ (sic!) poskytují pozoruhodné příklady současného studia minulosti (pocházející hlavně z let 1991–2000) (viz dále kapitolu III).

Historikové oprávněně vnímají postmoderní výzvu jako nejnovější projev historického relativismu. Jejich odpověď je reformulací starého argumentu proti historickému relativismu: „Určitý požadavek ‚pravdivosti‘ se zdá zvláště naléhavý“ (Friedlander 1992, 3). Toto nové zdůraznění pravdivostní funkčnosti historického diskursu je vítané, ale postmoderní výzvě ve skutečnosti nečelí. Nechává nedotčený základní bod této výzvy: ten, v němž se praví, že mezi diskursem (psaním, reprezentací, znakem) a skutečností existuje nutná a nepřemostitelná mezera, že žádný znak, žádná reprezentace nemůže poskytnout přístup ke skutečnosti, nemůže „zaháknout realitu“.¹⁶ Historie, protože je diskursem, trpí touto nemocí znaků, jejich neschopností přejít od významu ke světu. Tuto paralýzu významu nemůžeme vyléčit novou interpretací pojmu „diskurs“, nýbrž novým chápáním pojmu „svět“.

¹⁴ Berel Lang setravává v nemilosrdné kritice postmoderní výzvy. Poukazuje na to, že postmoderní teoretikové „neuvažují“ – tím méně obhajují – důsledky vlastních názorů na reprezentaci minulosti, nezmiňují se o „nákladu“, „ceně vlastních návrhů“. Holocaust je testem historické reprezentace, nikoli jedinečností této historické události, „nýbrž proto, že důsledky, na kterých závisí status alternativních narativů holocaustu [...] názorně demonstrují, co je v sázce v problému historické reprezentace obecně“ (1997, 431).

¹⁵ Jenkinsův sborník je zvláště užitečný, protože v druhé části této antologie jsou protikladné názory přetištěny paralelně (příspěvky ze tří prestižních časopisů, z Friedlandova svazku z roku 1992 a ze „sympozia“ o holocaustu, které bylo otištěno v *History and Theory* 1994 a 1995).

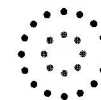
¹⁶ *Hook onto reality* – jde o výraz, který v této souvislosti používá americký pragmatik Richard Rorty, a to ve smyslu, že historie nemůže zajistit realitu [pozn. red.].

Reprezentace dějin a možné světy

Dnešní badatel bojuje

zoufale se záplavou informací a tento boj je zvláště tuhý v bádání interdisciplinárním, kde žádný jedinec nemůže zvládnout literaturu publikovanou ve všech spolu souvisejících oborech. Interdisciplinární bádání se stává více a více nutností, zároveň je však stále obtížnější. Nabízí se jednoduchá cesta z této nesnadné situace: interpretovat problémy jiných oborů v termínech oboru vlastního. Touto cestou se ubírají někteří badatelé v humanitních vědách a také mnozí literární teoretici. Tvrdí pak, že pěstují interdisciplinární výzkum, ale ve skutečnosti podrobují filozofii, historii, psychologii a někdy i přírodní vědy literárnímu „ošetření“ tím, že redukují jejich složité problémy na pojmy

populární v současné literární kritice. S koncepty textu, diskursu, narativu, metafory, významové neurčenosti, ambiguity atd. se zachází, jako by to byly pojmy obecné epistemologie. Toto přeformulování interdisciplinárních problémů literárním pojmoslovím se pak, zpětnou vazbou, vychvaluje jako interdisciplinární triumf módního kritického trendu.

„Literarizace“ poznání, i když se vydává za definitivní překonání pozitivismu, ve skutečnosti předpokládá jeho „teritoriální“ princip, tj. rozštěpení poznávacích činností na hierarchii specializovaných disciplín. Avšak současné strategie poznání směle vykračují z těchto tradičních teritorií. Specializované disciplíny sice pokračují ve svém empirickém výzkumu, avšak většina teoretického úsilí je soustředěna v transdisciplinárních rámcích, v „hybridních“ vědách, jako jsou psycho-lingvistika či bio-chemie nebo v zastřešujících makrovědách, jako jsou sémiotika, kybernetika, ekologie. Jedním takovým transdisciplinárním systémem, který vyzařuje do mnoha oborů, je pojmový systém možných světů.

1. Možné světy. Představme si, jak by operoval jazyk, který by nám dal přímý přístup ke skutečnosti. Každá výpověď pronesená v tomto jazyku by vytvořila nebo přivolala k existenci tu část světa, ten aktuální předmět nebo stav věcí, který tato výpověď znamená. Kdybyste vyslovením slova „dítě“ vytvořili a veřejně ukázali dítě, nikdo by nemohl popírat, že váš jazyk „zahákovává“ realitu. Bohužel pouze božský jazyk, pouze magický performativ může dosáhnout takového zvláštního efektu. Zatímco očekáváme nového Prométhea, který by pro nás zcizil božský jazyk, jsme omezeni na jazyk lidský, jazyk se slabou performativní silou. Lidský jazyk může způsobit určité změny v lidských záležitostech, ale nemůže stvořit aktuální svět, který existuje a probíhá nezávisle na jazyku a na jakékoli jiné reprezentaci. Jediným druhem světa, který je lidský jazyk schopen vyvolat nebo stvořit, je možný svět. V této knize nám tento pojem pomůže najít novou odpověď na postmoderní výzvu (viz kapitolu I), která popírá rozdíl mezi historickými

a fikčními reprezentacemi. Proto je nezbytné předložit stručný náčrt pojmového systému možných světů.¹

Pojem možných světů má starobyrou filozofickou tradici, spojenou zejména se jménem německého racionalistického filozofa sedmnáctého století Gottfrieda Wilhelma Leibnize. V šedesátých letech byl vzkříšen k tomu, aby poskytl sémantickou interpretaci modální logiky (Kripke 1963), a poté pomalu pronikal do teoretického diskursu přírodních, společenských i humanitních věd (viz Allén 1989).² V průběhu tohoto vývoje musel být tento tradiční pojem přizpůsoben svým novým úkolům.

První přizpůsobení se týká původu možných světů. V Leibnizově metafyzickém pojetí mají možné světy transcendentální existenci, sídlí ve vševědoucí božské mysli. Současné uvažování o možných světech není metafyzické. Možné světy nečekají na objevení v nějakém transcendentním depozitáři; jsou konstruovány tvůrčími činnostmi lidských myslí a rukou. Tento původ možných světů pádně vyjádřil Kripke: „Možné světy jsou zadávány, nikoli objevovány mocnými teleskopy“ (1980, 44) i Cresswell: „Možné světy jsou věci, o nichž můžeme mluvit nebo si je představovat, předpokládat je, věřit v ně nebo si je přát“ (1988, 4; viz též Hintikka 1975, 28; Rescher 1975, 2–3; Adams 1979, 203–205; Bradley a Swartz 1979, 63–64; Stalnaker 1984, 50–51).

Druhé přizpůsobení pojmu se týká jeho rozsahu. Možné světy logické sémantiky jsou „totální“ nebo „maximálně obsažné“ stavy věcí, „maximálně soudržné mereologické sumy possibilií“ (Kripke 1980, 18; Wolterstorff 1980, 131; Yagisawa 1988, 180). Robert M. Adams, v návaznosti na Rudolfa Carnapa, formuluje kritéria „plně určených“ možných světů takto: „(1) Pro každý možný svět *w* a pro každou dvojici protikladných tvrzení je jeden člen této dvojice ve *w* pravdivý a druhý ve *w* nepravdivý. (2) Každý možný svět, který je časově uspořádan, je úplnou historií světa, a nikoli jeho omezeným intervalem. Proto aktuální svět zahrnuje to, co aktuálně existovalo nebo se stalo, co bude aktuálně existovat nebo se stane, stejně jako

¹ Podrobněji viz Doležel 2003, 27–41. Poučný a systematický výklad sémantiky možných světů a jejich logického zakotvení najde český čtenář v knize Bohumila Fořta (2005).

² Možné světy mají dokonce existenciální dosah, který pregnančně vyjádřila Janet H. Murrayová: „Být naživu ve dvacátém století znamená být si vědom alternativních možných „já“, alternativních možných světů a neomezených, vzájemně působících příběhů aktuálního světa“ (1997, x).

to, co nyní existuje nebo se děje“ (1979, 191; viz též Bradley a Swartz 1979, 4–5; Rescher a Brandom 1980, 2). Nekonečný rozsah úplných možných světů může být uchopen logickými formalismy, ale je mimo dosah empirických teorií a výzkumných metod. K překonání tohoto problému byly navrženy dva heuristické postupy: (1) zvolte za univerzum diskursu zvládnutelnou podmnožinu možných světů, která je relevantní vzhledem k vašemu problému (Hintikka 1975, 75; Kripke 1980, 18); (2) sestrojte malé světy („miniworlds“), které sestávají z konečného počtu prvků a jsou určeny omezeným počtem parametrů (Kripke 1980, 19; Cresswell 1988, 74; Hintikka 1989, 55; Martin 2005, 96).

Kripkova nenápadná poznámka je velice důležitá z toho důvodu, že nám zaručuje logickou homogenitu pojmu malého světa s možným světem nekonečným: „Jestliže omezíme světy na užší třídu malých světů, v podstatě všechny takové problémy, jako je například rigidní označování, zůstávají stejné. Totéž se týká otázek modální sémantiky“ (1980, 19, pozn. 18). Pojem malých světů převzal a rozvinul Umberto Eco. Ten si také uvědomil, že možné světy logiků – „abstraktní entity stejné povahy jako čísla nebo propozice“ (Bradley a Swartz 1979, 63–64) – musí být v empirických aplikacích nahrazeny „zařízenými“ světy, možnými světy vytvořenými „z individuí obdařených vlastnostmi“ (1989a, 343; 1989b, 55; 1994, 85; viz též Coste 1989, 113). V této knize bude termín možný svět označovat malé světy složené z partikulárních (konkrétních) entit.

Možné světy nejsou náhodné soubory složek, nýbrž makrostruktury formované specifickými globálními omezeními. Tato omezení určují „obecný řád“ světa, podmínky existence a konání v tomto světě. Typologie možných světů je projekt, který je ve vývoji, ale jejich základní typy jsou již dobře ustaveny. Mám na mysli rozdíl mezi světy fyzicky možnými a světy fyzicky nemožnými. Fyzicky možný svět je svět, který „má tytéž přírodní zákony jako svět aktuální“; ve světě fyzicky nemožném „jsou přírodní zákony

odlišné od zákonů světa aktuálního“ (Bradley a Swartz 1979, 6–7; viz též Rescher 1975, 144–149). Podmínky existence³ a konání v možném světě závisí podstatně na tom, zda je to svět fyzicky možný, nebo nemožný.

Myšlenka možných světů je silnou připomínkou kontingence kosmické i lidské existence. Kdyby byly základní fyzické konstanty i jen nepatrně odlišné, vznikl by jiný vesmír nebo by nevznikl žádný (Rees 1989). Brutus mohl nezabít Caesara, Trockij se mohl stát vedoucím představitelem Sovětského svazu, Nixon mohl být prodávčem aut. Brutus, který nezabil Caesara, Trockij-vůdce, Nixon-prodávč aut jsou možné protějšky Bruta, Trockého a Nixona historie. Vztah mezi protějšky, který je zván mezisvětová identita, zobrazuje formálně Hintikkova individuační funkce: ta „vybírání z několika možných světů takový člen jejich domény, který je ‚ztělesněním‘ tohoto jedince v tomto možném světě, nebo je spíše rolí, kterou tento jedinec v daném běhu události hraje“ (1975, 30).⁴

V logické sémantice nevyžaduje model možných světů ontologický závazek. V explicitním poukazu na Hintikkovy a Kripkovy teze zdůraznil ruský logik J. A. Slinin, že možné světy by měly být chápány „jednoduše jako matematické modely odpovídajících logických kalkulů bez jakýchkoli filozofických interpretací“ (1967, 137). Avšak mimo formální logiku si tento pojem nemůže uchovat ontologickou nevinnost. Jak rozpoznal Adams, podléhá základnímu rozštěpení v ontologii a vede buď k posibilismu, nebo k aktualismu. Pro posibilismus „nemá aktuální svět v množině možných světů zvláštní status“, zatímco pro aktualismus poskytuje aktuální svět „stanoviště vně systému možných světů, z něhož lze vynášet soudy o aktuálnosti, které nejsou relativní k žádnému světu“ (1979, 194, 202; viz též Lycan 1979). Aktualistická pozice je vepsána v Kripkově původní modelové struktuře, v níž je množina G (aktuální svět) vyčleněna z množiny množin K (všechny možné světy) (1963, 804) – tuto pozici přijímají Plantinga (1974, 45–51),

³ Kirkham užívá jiný termín, ale navrhuje tutéž definici: „Zvláště zajímavá je podmnožina přirozeně možných světů, která je podmnožinou světů majících všechny a pouze tytéž přírodní zákony jako svět aktuální“ (1992, 35).

⁴ Lewis zdůrazňuje, že „věci v různých světech nejsou nikdy identické“, a proto spojuje různá ztělesnění jedné věci v různých světech „vztahem protějšku“, který je vztahem podobnosti. Zdá se tedy, že předpokládá, že protějšky sdílejí (musí sdílet) některé esenciální vlastnosti. Jeho vztah podobnosti je natolik pružný, že spojuje historického Hitlera s Hitlerem, který vedl „nezávadný život“. Nakonec Lewis odzbrojuje všechny ty, kteří by ho mohli klasifikovat jako esencialistu, s půvabnou nevinností: „Esence věcí jsou stanoveny jen do té míry, pokud je stanoven vztah protějšku, a vztah protějšku není příliš dobře stanoven“ (1983, 27–29, 42).

Rescher (1975, 90–92), Stalnaker (1984), Nolt (1986), Cresswell (1988, 1). Dokonce i „indexová“ teorie Davida Lewise (1986), která pojem aktuálního světa relativizuje, je slučitelná s „modálním realismem“ (podle Millera 1990).⁵

2. Fikční a historické světy. Vztahy mezi možnými světy, jejich podobnosti a rozdíly, se dají určit ve srovnání nebo v protikladu jejich funkcí a struktur. Převod problému fikce a historie z úrovně diskursu (textu) na úroveň světa⁶ znamená dotázat se, zda jsou možné světy historie a fikce funkčně a strukturně identické, či zda vykazují v těchto parametrech výrazné rozdíly. Jsem přesvědčen, že můžeme nalézt řadu takových rozdílu, zde však vezmu v úvahu jen ty nejnápudnější:

a) Funkční rozdíl. Fikční světy jsou imaginární alternativy aktuálního světa (viz Doležel 2003). Historické světy jsou kognitivní modely aktuální minulosti (viz kapitolu III). Historie rekonstruuje aktuální minulost tím, že konstruuje její modely ve formě možných světů. „Pro mne,“ píše Braudel, „je historie suma všech možných historií [...]. Bylo by omylem zvolit jednu z těchto historií a vyloučit všechny ostatní“ (cit. z Revel a Hunt, ed., 1995, 125). Pro potřeby různých oblastí historie – politické, ekonomické, sociální, historie denního života, historie umění, idejí, vědy atd. – sestrojujeme možné světy se specifickými převládajícími entitami. Tak ve světě politické historie budou dominovat takové sémantické entity, jako jsou národní vůdci, politické osobnosti, politické instituce (stát, vláda, parlament, politické strany, soudy), politické akce (vnitřní a zahraniční), politické komunikace a veřejné proslovy, politické dokumenty (ústavy, zákony, mezinárodní smlouvy), symboly a emblémy (vlajky, hymny, národní barvy) atd.

Jestliže vidíme možné reprezentace minulosti jako částečné modely minulosti, pak není žádného ospravedlnění pro potlačování historických světů určité sémantické struktury ve jménu jiných světů s odlišnou strukturou. Toto je požadavek tolerance a syntézy, podobný tomu, který vyslovil Iggers: „Není žádného

⁵ Chisholm považuje termín „aktuální“ za dvojnásobný a místo něj navrhuje „svět, který je dán“ nebo „převažující svět“ (1981, 129). To může být užitečný terminologický návrh, který však pouze potvrzuje potřebu přidělit jednomu možnému světu výjimečný ontologický status.

⁶ Tato taktika, jako ostatně vše pod sluncem, není úplně nová. R. G. Collingwood, který se pokusil definovat rozdíl mezi fikcí a historií, se uchýlil k opozici mezi množstvím světů fikce a jediným a pouze jediným světem historie: „Čistě imaginární světy se nemohou srážet a nemusí souhlasit; každý je světem pro sebe. Je však pouze jediný historický svět a vše v něm musí být v nějakém vztahu ke všemu ostatnímu, i když tyto vztahy jsou pouze topografické a chronologické“ (1993, 246). W. B. Gallie si uvědomil potíže této pozice (1964, 57–62), ale nenabídl alternativu možných světů.

důvodu, proč by historie pojednávající o hlubokých společenských transformacích a historie zaměřená na existence jedinců nemohly koexistovat a navzájem se doplňovat. Úkolem historika by mělo být prozkoumat vztahy mezi těmito dvěma úrovněmi historické zkušenosti“ (1997, 104).

Posvátnou krávou historie byl postulát „objektivity“. Postmoderní mluvčí ho ostře kritizovali. Jestliže chápeme historické světy jako možné rekonstrukce minulosti, pak se otázka objektivitě jeví v jiném světle. Každý historický svět je subjektivní konstrukt, protože jeho autor je osoba s individuálním přesvědčením, s určitým rozsahem znalostí, s určitou ideologickou pozicí a myslící v určitém teoretickém rámci a v určité dějinné situaci. Avšak historik profesionál je připravován k tomu, aby podrobil své osobní postoje nadosobním poznávacím úkolům. Citujme jednoho historika, kterého lze nazvat postmoderním a který se zabýval velmi citlivým historickým jevem, tzv. syndromem Vichy:⁷ „Snažil jsem se všemi silami, abych se nestal vězněm toho syndromu, který popisují“ (Rousso 1995, 648). „Historikové,“ píše Susan Rubin Suleimánová, „se spoléhají na mnohé prameny a konfrontují různé druhy dokumentů, když konstruují své verze událostí“ (2000, 549). Už dříve Jacques Le Goff souhlasně citoval rozlišení Léopolda Génicota, rozlišení mezi objektivitou a nestranností: „Nestrannost je záměrná; objektivita je neuvědomělá. Historik nemá právo rozvíjet svou demonstraci v protikladu k evidenci, nemá právo obhajovat jakoukoli kauzu. Musí ustanovit a ukázat pravdu toho, o čem je přesvědčen, že je pravda. Je však nemožné, aby byl objektivní, aby se osvobodil od svých idejí o člověku, zejména když jde o to vážít důležitost událostí a jejich příčinných vztahů“ (1992, 11–12). Le Goff jde ještě o krok dál. Cituje několik historiků a filozofů a připojuje se k těm, kdo konstatují, že historie je „sociální praxe“: „Historie se mi jeví jako řada nových čtení minulosti, plná ztrát a znovuvyvoření, mezer v paměti a revizí [...]. Objektivní historie je ctižádostivý cíl, který je pomalu a po malých částech konstruo-

⁷ „Syndrom“ „sestává z různých souborů symptomů, v nichž se trauma okupace a zejména trauma vzniklé vnitřními rozpory v poražené Francii projevuje v politickém, sociálním a kulturním životě“ (Rousso 1995, 647).

ván neustávající revizí historické práce, pracnými následnými rektifikacemi a nahromaděním částečných pravd“ (1992, 110, 114). Iggers navrhuje další způsob, jak se vyhnout relativismu, i když se „objektivita“ obětuje. Rozvíjí Nozickův koncept plauzibility a píše: „Plauzibilita zřejmě nespočívá na arbitrárním výmyslu historického podání, ale vyžaduje racionální strategie pro určení, co je ve skutečnosti plauzibilní. Předpokládá, že historický text se vztahuje k historické realitě, ať je jakkoli složitá, ať je proces, kterým historik tuto realitu aproximuje, jakkoli nepřímý“ (1997, 145). Historické světy, jež konstruují jednotliví historikové (někdy týmy historiků), vstupují do společenské komunikace, která je dnes čím dál více mezinárodní, a jsou v této síti přísně testovány. Ocenění jejich adekvátnosti není záležitostí subjektivního mínění nebo parochiálního předsudku; je to výsledek supraindividuální poznávací činnosti.

b) Základní strukturální rozdíl. Tvůrce fikce má svobodu povolát do fikční existence jakýkoli představitelný svět. To platí zvláště pro základní typy. Fyzicky nemožné světy zvané nadpřirozené nebo fantastické jsou ve fikci všech období zastoupeny stejně dobře jako světy fyzicky možné, nazývané přirozené nebo realistické. Každé období literárních dějin má svou fantastickou a svou realistickou fikci.⁸ Naproti tomu světy historické jsou omezeny na světy fyzicky možné. Hranice mezi historií a mytologií leží právě zde. V mytologii jsou nadpřirozené bytosti (božstva, ďáblové, duchové atd.) součástí konstelace konatelů a svými akcemi přispívají k rozvoji příběhu. V historických světech nemohou být události připsány božskému činiteli (dokonce i když je historik věřící). Lidské dějiny jsou dějinami přirozených činitelů. Je možné, že toto tvrzení není platné pro všechna dějinná období a pro všechny kultury. Platí však jistě pro moderní okcidentální historii (alespoň od doby Voltairovy). Tato historie je plně sekularizována.

Pokud jde o mimořádné výkony obrazotvornosti, nic není přitažlivější než nemožné světy. Byl to Leibniz, kdo vymezil univerzum

⁸ Ke studiu fantastických světů v období realismu viz Traillová 1996; svět „moderního mytu“ je rekonstruován v Doležel 2003, 185–195.

možného tím, že definoval nemožné – světy, které obsahují nebo implikují logické kontradikce. Tvůrci fikce, zvláště postmodernisté, jsou fascinováni výzvou konstruovat nemožné světy podobně, jako byli matematikové přitahováni nemožným úkolem kvadratury kruhu. Ronald Sukenick ve svém románu *98.6* (1975) konstruuje Izrael, který vypadá takto: „Zde v Izraeli je výjimečnost na denním pořádku. Jsme schopni žít ve státu, v němž se určité věci, které se staly, nestaly. A zároveň se staly [...] Způsob, kterým vstoupíte do státu Izrael, je skrze Psychosyntézu. V procesu Psychosyntézy, stejně jako v podvědomí nebo v zákonech fyziky, neexistuje negace“ (179). Konstruování nemožného světa je zde předvedeno jako radikální logický zlom, nahrazení standardní (klasické) logiky logikou nestandardní, v níž „není negace“. Je těžké představit si historika, který by aspiroval na konstrukci nemožných světů. Logické kontradikce, explicitní nebo implicitní, by strukturu historického světa zničily.⁹

c) Konstelace konatelů. Konstelace konatelů historického světa je určena množinou konatelů, kteří se účastnili modelované minulé události. Jestliže se zjistí, řekněme novými dokumenty, že do historického světa je začleněna osoba, která aktuálně neexistovala nebo nemohla na události participovat, musí být z konstelace odstraněna. Jestliže naopak nějaký nový doklad ukáže, že postava, která nebyla do historického světa pojata, participovala na historické události, musí být tato postava do konstelace konatelů přidána. Žádné takové omezení neplatí pro konstelaci konatelů ve světech fikčních. V této množině převládají osoby, které nikdy neexistovaly a které jsou shromážděny, aby svým konáním a vzájemným jednáním sehrály příběh vymyšlený tvůrcem fikce. Tato opozice mezi fikčními a historickými světy je nejzřetelnější v tom literárním žánru, v němž se fikce a historie zdánlivě překrývají, a sice v historické fikci. Definujícím rysem tohoto žánru je, že fikční postavy spoluexistují a vzájemně jednají s protějšky postav historických. Tak se v románu *Ragtime* (1974) E. L. Doctorowa druží Emma

⁹ I v oblasti fikce se konstrukce nemožných světů dosahuje pouze za cenu ztroskotání celého podniku tvorby fikce (viz Doležel 2003, 164–169).

Goldmanová, Teddy Roosevelt, Harry Houdini, Sigmund Freud a jiní s Otcem, Coalhousem Walkerem, malým chlapcem, mladším bratrem, Mamekou, Tatekem, malým děvčátkem atd. (podrobněji viz IV.3). Tento rys dodává Doctorowovu románu jeho speciální literární efekt, ale zbavuje ho platnosti modelu dějin americké společnosti počátku dvacátého století. Možný svět, v němž společně přebývají, spolujednají a komunikují protějšky historických osob s osobami fikčními, není historickým světem.

Ani fikční, ani historické světy nejsou obydleny reálnými, aktuálními lidmi, nýbrž jejich možnými protějšky. Avšak existuje velký rozdíl mezi fikčním a historickým zacházením s mezisvětovou identitou. Tvůrci fikce praktikují radikálně neesencialistickou sémantiku; mohou změnit dokonce i individuální vlastnosti historických postav, když je přenášejí do fikčního světa. Pravděpodobnost je požadavkem určité poetiky fikce, nikoli univerzální princip tvoření fikcí. Pro historického Napoleona je podstatné, že zemřel na Sv. Heleně. Ale podle legendy, která je citována jako motto ve hře Georga Kaisera *Napoleon in New Orleans* (1937), byl Napoleon z ostrova zachráněn a odvezen do Severní Ameriky, kde v New Orleansu zemřel.¹⁰ Postavy historických světů – stejně jako jejich události, prostředí atd. – musí být nositeli doložených vlastností. Jejich fyzické a charakterové rysy, jejich dobové a místní začlenění, jejich akce a komunikace nejsou vytvořeny svobodnou představivostí, nýbrž jsou zrekonstruovány z evidence, která je historikovi k dispozici. Evidence, která je k dispozici, může být ovšem bohatá, nebo chudá. Proto jsou rekonstruované historické postavy neúplné, často fragmentární nebo jen torza (viz následující sekci).

d) Neúplnost. Jak fikční, tak historické světy jsou nutně neúplné. Vytvoření úplného fikčního nebo historického světa by vyžadovalo napsat text nekonečné délky, což je úkol za hranicemi lidských možností. Protože jsou možné světy fikce a historie neúplné, jsou mezery univerzálním rysem jejich struktury. Avšak v cha-

¹⁰ Ronenová odmítla princip věrohodnosti s ohledem na fikční protějšky aktuálních míst: „a) je nemožné vymezit esenciální vlastnosti Paříže, které by se měly objevovat v každé její literární konstrukci; b) v různých fikčních světech mohou být přisouzeny rozdílné popisné množiny témuž jménu, a proto popisy, které nahrazují jméno v jednom konkrétním fikčním světě, nemohou být přeneseny nebo uplatněny v jiných možných světech“ (1998, 503). Cohnová, která uvažuje o rozdílu mezi biografii a fikcí, zdůrazňuje „biografovo omezení a romanopiscovu svobodu“ (1989, 6).

rakteru, rozložení a zpracování mezer vykazují fikce a historie zásadní rozdílnosti.

Autor fikce má svobodu obměňovat počet, rozsah a funkce mezer; jeho volby jsou určeny estetickými (stylistickými) a sémantickými faktory. Například radikální neúplnost vzhledu romantického hrdiny slouží sémantickému účelu romantického narativu: fyzický detail obklopený prázdnotou na sebe soustřeďuje pozornost, a je tak nabídnut pro symbolické čtení (Doležel 1980, 1–7). Thomas Pavel poznamenává, že „autoři a kultury mohou buď minimalizovat, nebo maximalizovat nevyhnutelnou neúplnost“ fikčních světů, a navrhuje tezi, že kultury a období „stabilního světového názoru“ mají tendenci k minimalizaci neúplnosti, zatímco období „přechodu a konfliktu“ směřují k její maximalizaci (1986, 108, 109). Marie-Laure Ryanová užívá stupňů neúplnosti jako kritérium triadické typologie fikčních světů, v níž realistická fikce usiluje o nejvyšší stupeň úplnosti, aniž by tohoto ideálu byla schopna dosáhnout (1984, 121–139). Lucien Dällenbach došel nezávisle k podobnému výsledku: úplnost realistických narativů, která vypadá jako úplnost reality, není nic než iluze „určená právě k zamaskování (jejich) prázdných míst“ (1984, 201). Co platí o fikci obecně, platí o historické fikci zvlášť. Autor historických románů nebo povídek má svobodu začlenit do svého fikčního světa určité historické fakty a jiné opomenout. Viktor Šklovskij detailně prozkoumal volby, které učinil L. N. Tolstoj, když psal *Vojnu a mír*: Tolstoj vypustil dobře dokumentované fakty, které se nehodily pro jeho estetický a ideologický záměr.¹¹

Protože mezery ve fikčních světech vznikají v aktu tvoření světa, mají ontologickou povahu. Jsou to nezaplňitelné proluky, které nelze vyplnit legitimním vyvozováním. Výroky o fikčních mezerech jsou nerozhodnutelné: nikdy nemůžeme rozhodnout, zda měla, či neměla Ema Bovaryová mateřské znaménko na levém rameni.¹² S poukazem na *cause célèbre* Nicholas Wolterstorff ostře osvětlil ontologický charakter fikčních mezer: „Nikdy nebudeme vědět,

¹¹ Tolstoj je tak schoopen prezentovat tažení z roku 1812 jako válku, v níž všechny třídy ruské společnosti bojovaly s nadšením. Utvořil radikální protiklad mezi Napoleonem, který „chce kontrolovat historii a který je přesvědčen, že historii kontroluje“, a Kutuzovem, který věří pouze v sílu lidu. Použil jemného narativního postupu „ozvláštnění“, aby posílil protiklad mezi francouzskou a ruskou linií příběhu. Šklovskij dochází k závěru, že *Vojna a mír* „není historie“, ale „kanonizace legendy“ (1970, 64, 72, 60, 71, 75).

¹² Příklad je vypůjčen z Heintze (1979, 94).

kolik dětí měla lady Macbeth ve světech Macbetha. Není to proto, že by to vyžadovalo znalost, která je mimo schopnosti lidských bytostí. Je to proto, že neexistuje nic takového, co bychom mohli vědět“ (1980, 133; viz též Rescher a Brandom 1980, 5).¹³

Historické světy jsou neúplné jiným způsobem a jejich mezery jsou mezery jiného druhu. Mezery v historických světech jsou epistemologické, jsou dané hranicemi lidského vědění. Paul Veyne vyjádřil tuto neúplnost velkolepou metaforou: „Historie je palác, jehož úplný rozsah neobjevíme [...] a jehož komnaty neuvidíme všechny najednou“ (1984, 261). Prvotním zdrojem mezer je historikova kognitivní strategie, která je vedena buď čistě praktickou úvahou (rozsah výzkumu), nebo zvolenou strukturou „syžetu“, jak předpokládá Veyne a další. Ať je jejich motivace jakákoli, tyto mezery jsou důsledkem historikova vědomého výběru¹⁴ a historik musí být připraven jej obhájit. Druhý druh mezer v historických světech, tedy ty, které jsou způsobeny nedostatkem dokladů, ukazují nejjasněji svůj epistemický charakter. Budou-li v budoucnosti k dispozici příslušné dokumenty, budou tyto mezery zaplněny. Tento kognitivní pokrok je dobře známým rysem historiografie.

Skvělá studie Hugh a Trevor-Ropera *A Hidden Life* (1976) je poučným pojednáním o mezerách v historickém světě. Jsme vpuštěni do historikovy dílny a pozorujeme ho, jak hraje dvě role: je zároveň detektivem, který objevuje nebo který dostává dokumenty o tajemné osobě, a životopiscem, který konstruuje možný život této osoby.¹⁵ Důležitá složka Trevor-Roperovy práce spočívá ve zhodnocení věrohodnosti dokumentů sepsaných historikovým subjektem. Historikova břitva rozděluje dokumenty na „spolehlivé důkazy“ a „výmysl“, „fantazii“, „fikci“ nebo „padělky“. Konstrukce historického světa může vycházet pouze ze spolehlivých dokladů. Jestliže není k dispozici žádný doklad o nějaké události, je ve světě ponechána mezera – mezera, kterou Trevor-Roper jasně charakterizuje jako mezeru epistemickou: „O Backhousových povin-

¹³ Zdůrazněme, že fikční sémantika musí rozlišovat mezi mezera-mi a implicitními fikčními fakty; první jsou nezaplňitelné, druhé se zaplňují vyvozováním (detaily viz Doležel 1995, 201–214, a 2003, 171–179).

¹⁴ „Tvář v tvář velké různorodosti neopakovatelného individuálního nebo masového dění si musí historik vybrat, které ‚fakty‘ považuje za důležité a které musí odložit jako ‚irelevantní‘“ (Baron 1986, 15).

¹⁵ Trevor-Roper vyjadřuje spojitost mezi objevováním pramenů a psaním historie: „Když jsem dostal do vlastnictví tyto [...] důležité prameny, uvěřil jsem, že jsem schopn rekonstruovat a snad i vysvětlit Backhousův život“ (1976, 9).

nostech a úspěchu, které mu přinášelo postavení profesora práva a literatury na Pekingské univerzitě, v němž setrval po deset let, nevíme nic; dokumenty Pekingské univerzity zmizely z lidského, nebo alespoň ze Západního pohledu“ (1976, 37). Jestliže budou dokumenty Pekingské univerzity otevřeny pro výzkum, může být tato mezera v Trevor-Roperově možném životě Edmunda Backhouse vyplněna.

Nedostatek dokumentů brzdí historikovu práci, ale nezabraňuje mu v tvoření hypotéz. Protože mezery v historických světech jsou epistemické, historik se může snažit „zaplnit“ je domněnkami. Historiografie rekonstruuje minulost jak z evidence, která je k dispozici, tak domněnkami, kterým je přiřazen určitý stupeň pravděpodobnosti. Historikové vyvinuli bohatý slovník výrazů, které hodnotí spolehlivost jejich domněnek. Trevor-Roper používá například výrazy: možná, je pravděpodobné, je možné, možná ne, mám za to, historicky věrohodné, téměř jisté, můžeme předpokládat, může tomu tak být, můžeme podezřívát, nevíme přesně, všechno to je čistá spekulace atd. Rozhodnutí o faktičnosti událostí vyjádřených domněnkami je, tak říkajíc, odloženo. Kritický historik nemůže jít dále (viz též kapitolu III.3.1).

Rozdíly ve vlastnostech fikčních a historických světů, které jsem právě stručně popsal, se dají shrnout do často zmiňovaného obecného protikladu mezi svobodou tvůrce fikce a omezeními vloženými na historika. Vědomí o existenci těchto omezení vede badatele ke standardní formulaci, že historie je rekonstrukce minulosti. Z pohledu sémantiky možných světů je tato formulace nezávadná, pokud ji chápeme tak, že historická rekonstrukce nevytváří minulost v její aktualitě, ale v reprezentované možnosti.

3. Falzifikovaná historie. I když předmět falzifikované historie je mnohem širší a významnější, zde se s ním chci vyrovnat jen na okraji problému mezer v historických světech. Konstatoval jsem, že tyto mezery jsou buď výsledkem historikova uváženého a ospravedlněného výběru reprezentovaných událostí, anebo důsledkem

nedostatků evidence. Historikův výběr má zajisté své subjektivní pozadí, avšak něco zcela jiného je výběr, který je dán úmyslným, intencionálním vytvářením mezer v minulosti.

Nejčastějším zdrojem falzifikované historie jsou totalitní režimy. Totalitní moc vynucuje vytváření obrazu minulosti, který ospravedlňuje její současný politický systém, její společenskou hierarchii, její společenské reprezentace. Falzifikovaná totalitní historie je nejkrajnější projekcí zájmů současnosti do minulosti. Totalitní moc tento konstrukt nejen sponzoruje, ale také si ho vynucuje a chrání jej svými mocenskými institucemi, zejména cenzurou a trestáním disidentů, kteří se pokoušejí o revizi. Těmito podmínkami totalitní režim vytváří jakési laboratorní podmínky pro testování neomezeného historického relativismu. Falzifikovaná historie představuje historický relativismus v jeho nejzrůdnějších důsledcích.

Spojitosť mezi falzifikovanou historií a historickým relativismem je velmi poučná. Historický relativismus sdílí s totalitní falzifikací předpoklad, že reprezentace minulosti jsou vždy zkresleny okolnostmi psaní, že jsou relativní k těm podmínkám, v jakých vznikaly, a pouze vzhledem k těmto podmínkám mohou být pochopeny. Historikové sloužící totalitní moci se pilně věnují přepisování historie podle měnících se podmínek aktuální politiky. Tento oportunistický totalitních historiků je dobře znám. Baron poznamenal: Kdykoli vládnoucí kruhy Kremlu změnily svůj názor, „určitá historická pojednání, původně schválená autoritami, byla [...] potlačena a nahrazena hodnoceními, která byla často protikladná“ (1986, 18). Nejsnazší, a proto nejpopulárnější prostředek přepisu minulosti je vymazat z historického výkladu a reprezentací historické osoby, které upadly v nemilost. Dvě fotografie, které reprodukuje Volkogonov (1991), jsou typickou ukázkou této techniky.¹⁶

Falzifikovaná historie se chová jako tvorba fikce v tom, že dává mezerám ontologický status, promítá je do aktuální minulosti. Avšak tato „historie“ si nemůže přisvojovat nevinnost fikce. Totalitní historiografie není přepisováním historie, nýbrž pokusem

¹⁶ Autor uvádí dvě skripinové fotografie, první se Stalinovým katem Ježovem, druhou bez něho, jež jsou obdobou známého českého případu s Gottwaldem při projevu, jednou s Clementisem, jednou bez Clementise v pozadí. Pro čtenáře z bývalého východního bloku jsou dokumenty tohoto typu běžné, a proto je nereprodukuje [pozn. red.].

o předělání samotné minulosti – takový je alespoň její předpokládaný dosah v čase a v prostoru, který kontroluje. Ale mimo sféru své kontroly nemůže dosáhnout víc než vytvoření zaplnitelné epistemické mezery tím, že potlačí existující důkazy. V konečném důsledku je toto úsilí totalitní historie marné, protože získávání historického poznání postupuje právě opačným směrem: zaplňováním mezer v historických světech, mezer epistemických, hledáním nových dokladů. Historikové mimo dosah totalitní moci nemohou tolerovat a netolerovali její zkreslené historické světy. A v té chvíli, kdy se totalitní moc zhroutí, zhroutí se spolu s ní i falšované obrazy minulosti, které jsou odstraněny na smetiště falešných reprezentací.

4. Světy a texty. Postmoderní výzva negovala distinkci mezi historií a fikcí na úrovni diskursu (textu). Má kritika byla rozvinuta na úrovni možných světů. Nyní se vrátím na úroveň diskursu s otázkou, zdali se z perspektivy možných světů můžeme utkat s postmoderní výzvou na její vlastní půdě. Můžeme formulovat nějaké zásadní rozdíly mezi historickým a fikčním textem, jestliže se díváme na texty jako na prostředky konstrukce možných světů?

Možné světy fikce jsou výtvořeny *poiesis*. Tím, že autor píše text, vytváří fikční svět, který nebyl před tímto aktem k dispozici. Klíčem k porozumění *poiesis* jsou pravdivostní podmínky fikčního textu. Jak rozpoznal již Gottlob Frege,¹⁷ fikční texty (věty) postrádají pravdivostní hodnotu, to znamená, že nejsou ani pravdivé, ani nepravdivé (1892, 62). Nemá žádný smysl ptát se, zda Gustav Flaubert říkal pravdu, nebo lhal, když nechal Emu Bovaryovou zemřít v důsledku sebevražedného činu. Neexistoval žádný svět, žádný život, žádná smrt Emy, které by předcházely Flaubertovu psaní. Vyjmutí z pravdivostního hodnocení je pouze první krok v našem pojetí *poiesis*; druhým krokem je rozpoznání specifického ilokučního charakteru fikčního textu. Fikční text je performativní tím, že povolává možný svět do fikční existence.

¹⁷ Frege neuvádí termín „fikce“ ale jeho německé „Dichtung“ je anglickému termínu nanejvýš blízké.

Toto vysvětlení síly fikčního textu vytvořit svět je stimulováno teorií performativních mluvních aktů J. L. Austina (1962). Možná entita je přetvořena v entitu fikční, je-li autentifikována úspěšným, autoritativním performativem.¹⁸ Jednorozci a víly, Odysseus a Raskolnikov, Brobdingnag a Čevengur existují objektivně jakožto autentifikované možnosti a čtenáři k nim mohou kdykoli získat přístup, mluvit o nich nebo se jim snažit porozumět, obávat se jich nebo s nimi soucítit.

Přisvojuje si však text čtenáře, interpreta nebo historika literatury pravdivostní podmínky textu fikčního? Zřejmě ne. Je smysluplné, ba nutné ptát se, zda je pravdivé tvrdit, že Ema Bovaryová zemřela na tuberkulózu. Věty o fikčním světě Emy Bovaryové jsou v Austinově smyslu konstativy a jako takové podléhají pravdivostnímu hodnocení.¹⁹ Jsou pravdivé nebo nepravdivé vzhledem k fikčnímu světu, který je k dispozici jako referent poté, co byl zkonstruován autorovým psaním.

Historický text je text konstativů. Je smysluplné, ba nutné ptát se, zda je pravdivé, že Napoleon zemřel na Sv. Heleně, nebo v New Orleansu. To je samozřejmě jen pouhé opakování tradiční reakce na historický relativismus. Ale pojem historického světa nám umožňuje podpořit tuto pozici novým argumentem. Historický text musí mít pravdivostní funkci proto, aby konstruoval možné světy, které slouží jako modely minulosti. Zatímco fikční *poiesis* konstruuje možný svět, který neexistoval před aktem psaní, historická *noesis* užívá psaní k tomu, aby konstruovala možné světy – modely minulosti, která existovala před aktem psaní.

Modelující úlohu možných světů v poznání postřehl a obecně popsal Umberto Eco: „Zkoumáme pluralitu possibilití, abychom našli vhodný model pro realie“ (1989b, 57). Jaderný fyzik J. S. Bell zkonstruoval „šest možných světů kvantové mechaniky“ jako modely dynamiky elementárních kvant. Jeho modely nezacházejí s kvantovými jevy jako s „přípustnými variacemi náhodného detailu“, nýbrž začleňují je do „koherentního teoretického obrazu“.

¹⁸ Teorie autentifikace je vypracována v Doležel 2003, 149–169.

¹⁹ Aby odlišil věty fikčního textu od výroků o fikčním světě, označil Pavel ty druhé jako *ersatz-věty* (1975–1976). John Woods dramatisoval jejich pravdivostní podmínky tím, že je nazval „citlivé na sázku“: lze vyhrát sázku na větu: „Sherlock Holmes žil na Baker Street“, ale prohrát sázku na: „Sherlock Holmes žil na Berczy Street“ (1974, 13–14). Charles Crittenden podporuje pravdivostní hodnocení výroků o fikčních světech argumentem, který je zvláště relevantní v kontextu současné literární teorie: „Obsah příběhu – jeho fikční svět – má nezávislý status, který může poznat každý, kdo ho čte. Tento obsah je objektivní a nezávislý na víře jednotlivců takto: zdá-li je nějaká postava v příběhu nebo zdá-li tam platí daný stav věci, není věcí arbitrární víry; tyto věci záleží na tom, co říkají věty, které vytvářejí příběh“ (1991, 93).

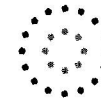
Když Bell představil existující možné světy kvantové mechaniky, položil a zodpověděl otázku, která je pro naše uvažování ústřední: „Do jaké míry jsou tyto možné světy fikcemi? Jsou jako literární fikce tím, že jsou to svobodné výtvořiny lidské mysli. V teoretické fyzice ví někdy tvůrce od samotného počátku, že jeho dílo je fikce, například tehdy, když pracuje se zjednodušeným světem, v němž prostor má jenom jednu či dvě dimenze namísto tří. Častěji pozná teprve později, že se jednalo o fikci, a to tehdy, když je hypotéza prokázána jako falešná. Pokud je teoretický fyzik seriózní, pokud nezkoumá záměrně zjednodušené modely, liší se od romanopisce tím, že si myslí, že by jeho příběh mohl být pravdivý“ (1989, 359, 369). Podobně i historikové konstruují modely minulosti s nadějí, že jejich možné příběhy „mohou být pravdivé“.

V rámci možných světů pravdivostní hodnocení není procedurou, která vede ke konečné, metafyzické „Pravdě“. Jeho funkce je pragmatická, či vlastně praktická. Nemůžeme prostě dosáhnout žádného vědění, jestliže nebudeme postulovat rozdíl mezi pravdivým a nepravdivým výrokem, mezi pravým artefaktem a podvrhem, mezi pravdomluvností a lhaním, mezi upřímností a klamem. Pravdivostní hodnocení je nikdy nekončící proces, který vyžaduje, aby historikové neustále revidovali své možné světy proto, aby „doplňli nebo přepsali své narativy podle současného stavu pramenů“ (Baumgarten 1975, 61). Historiografie je sociální poznávací činnost. Ve výhni sociální, kolektivní, profesionální kritiky jsou historické světy neustále testovány, měněny, potvrzovány anebo odmítány.

Naše úvaha o rozdílu mezi fikčním a historickým textem byla inspirována Fregovou teorií jazyka. Postupujeme ve Fregově duchu, když tvrdíme, že různé cíle *poiesis* a *noesis* si vyžadují dva různé druhy textu, jeden performativní – s příslušnou absencí pravdivostního hodnocení –, druhý konstativní – s nutností pravdivostního hodnocení. Nacházíme se v radikálním konstruktivismu, když tento rozdíl rušíme a tvrdíme, že všechny světy závisí ve své

existenci na textech a že všechny texty jsou performativní. Avšak jaká je existence textů samých? Texty musí mít aktuální existenci, musí to být skutečná slova. Celá stavba konstruktivistické filozofie, na níž je založena rovnost fikce a historie, paradoxně předpokládá existenci aktuálního světa, protože to je jediný možný domov pro slova, pro texty, pro reprezentace.

KAPITOLA III. KAPITOLA III. KAPITOLA III. KAPITOLA III.

Postmoderní historické světy. Simon Schama

Zrod moderní historiografie

se vyznačuje přesunem z narativní historie „klasiků“ devatenáctého století k sociálně-vědecké historii. Tento přesun je dobře znám a zdokumentován (viz například Iggers 1997). Sociálně-vědecká historiografie dosáhla nebývalé úrovně vědecké přesnosti tím, že se zaměřila na společenské vývojové tendence, mnohdy kvantifikovatelné. Francouzský historik a jeden z představitelů školy Annales Emmanuel Le Roy Ladurie se v jedné ze svých průkopnických knih omlouvá čtenářům: „Karneval a všechny jeho prvky jsou ústředním bodem, syžetem mé knihy [...]. Prosím o pochopení v souvislosti se záplavou statistik v první kapitole. Nejsou charakteristické pro knihu jako celek, ale jsou její nezbyt-

